

УДК 349.6:504.06(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.2.2>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОБЕЗПЕКИ У СФЕРІ РОЗМІНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Балюк Ю.О.,
*кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії права, міжнародного права
та приватного права
Інституту міжнародних відносин та права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Власенко Ю.Л.,
*кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри екологічного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Балюк Ю.О., Власенко Ю.Л. Правове регулювання забезпечення екобезпеки у сфері розмінування території України.

У статті розглядається питання забезпечення екологічної безпеки в умовах воєнного стану, зокрема в контексті розмінування територій України, забруднених вибухонебезпечними залишками війни внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Встановлено, що мінна загроза має комплексний вплив на довкілля, спричиняючи довгострокове забруднення ґрунту та води, а також деградацію природних екосистем. Доведено, що забезпечення екологічної безпеки під час розмінування є невід'ємною складовою національної безпеки та необхідною умовою сталого розвитку постраждалих територій.

У дослідженні проаналізовано чинну правову базу у сфері протимінної діяльності, включаючи Закон України «Про протимінну діяльність», Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища», положення про Національний орган з питань протимінної діяльності та Національну стратегію протимінної діяльності до 2033 року. Виявлено, що хоча нормативно-правова база існує, вона потребує подальшого уточнення та адаптації до сучасних викликів. Підкреслено важливість міжвідомчої координації, вдосконалення систем екологічного моніторингу, запровадження єдиної процедури сертифікації операторів протимінної діяльності та інтеграції міжнародних стандартів та передового досвіду.

Особлива увага приділяється проблемам недостатнього фінансування, відсутності чітких критеріїв оцінки екологічних ризиків розмінування та дублювання обов'язків між державними органами. У статті також розглядається міжнародний досвід, зокрема таких країн, як Камбоджа, Афганістан та Хорватія, які успішно вирішували проблеми розмінування після збройних конфліктів. Цей досвід може бути застосований в Україні для вдосконалення законодавства та практичних підходів.

У дослідженні зроблено висновок, що ефективне правове регулювання екологічної безпеки при розмінуванні має не лише екологічне, а й соціально-економічне значення, сприяючи безпечному відновленню територій та створенню умов для сталого розвитку. Підкреслюється, що розвиток екологічно орієнтованої системи протимінної діяльності має бути пріоритетом державної політики, що вимагає посилення міжнародного співробітництва, модернізації нормативно-правової бази та впровадження сучасних технологій. Практичне значення дослідження полягає у визначенні напрямів удосконалення національного законодавства та створенні комплексної системи екологічної безпеки при проведенні робіт з розмінування.

Ключові слова: екологічна безпека, протимінна діяльність, розмінування, екологічні наслідки, негативний вплив на довкілля.

Baliuk Yu.O., Vlasenko Yu.L. Legal regulation of Ensuring environmental safety in the field of mine clearance the territory of ukraine.

The article addresses the issue of ensuring environmental safety under martial law, particularly in the context of demining operations in Ukraine's territories contaminated with explosive remnants of war as a result of the armed aggression of the Russian Federation. It has been established that the mine threat exerts a complex impact on the environment, causing long-term soil and water pollution as well as the degradation of natural ecosystems. It has been proven that ensuring environmental safety during demining activities constitutes an integral component of national security and a necessary condition for the sustainable development of affected areas.

The study analyzes the current legal framework in the field of mine action, including the Law of Ukraine "On Mine Action," the Law of Ukraine "On Environmental Protection," the provisions on the National Mine Action Authority, and the National Mine Action Strategy until 2033. It has been revealed that although the regulatory framework is in place, it requires further specification and adaptation to modern challenges. The importance of interagency coordination, the improvement of environmental monitoring systems, the introduction of a unified certification procedure for mine action operators, and the integration of international standards and best practices has been emphasized.

Special attention is given to the problems of insufficient funding, the absence of clear criteria for assessing environmental risks of demining, and the duplication of responsibilities among government agencies. The article also examines international experience, particularly from countries such as Cambodia, Afghanistan, and Croatia, which successfully addressed demining challenges after armed conflicts. This experience can be applied in Ukraine to improve legislation and practical approaches.

The study concludes that effective legal regulation of environmental safety in demining has not only ecological but also socio-economic significance, contributing to the safe restoration of territories and the creation of conditions for sustainable development. It is highlighted that the development of an environmentally oriented mine action system should be a priority of state policy, requiring enhanced international cooperation, modernization of the regulatory framework, and the implementation of modern technologies. The practical significance of the research lies in defining directions for improving national legislation and in developing a comprehensive environmental safety system for demining operations.

Key words: environmental safety, mine action, demining, environmental consequences, negative impact on the environment.

Постановка проблеми. Проблема забезпечення екологічної безпеки при розмінуванні територій є комплексною і вимагає міждисциплінарного підходу. З одного боку, це питання гуманітарного розмінування, яке пов'язане з ризиками для життя і здоров'я людей; з іншого боку, це питання екологічної безпеки, оскільки вибухові речовини та їх компоненти мають значний негативний вплив на довкілля. Правове регулювання цієї сфери відносин має забезпечити баланс між необхідністю швидкого та ефективного розмінування та збереженням природних екосистем.

Розмінування території України, особливо під час та після повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну, стало одним з найактуальніших викликів сучасності. Мільйони невибухлих боєприпасів загрожують і шкодять не лише життю і здоров'ю людей, а й завдають непоправної шкоди довкіллю. Екологічна безпека в таких умовах набуває особливого значення. У зв'язку з цим, на нашу думку, важливо здійснити аналіз правового поля, яке регулює питання забезпечення екологічної безпеки під час проведення розмінувальних робіт на території України.

Мета дослідження. Вважаємо, що для повного аналізу проблематики, необхідно розглянути як загальне положення екологічного законодавства, так і специфічні норми, які стосуються даної сфери. Попередньо зазначимо, що, незважаючи на значний обсяг вітчизняного законодавства в сфері охорони довкілля, питання екологічної безпеки при розмінуванні території України досі залишається недостатньо врегульованим. Існуючі норми часто носять загальний характер і не враховують специфіки розмінувальних робіт. Це створює певні правові прогалини і ускладнює вирішення екологічних проблем пов'язаних з розмінуванням.

Стан дослідження проблеми. Існуючі сучасні дослідження, присвячені питанням протимінної діяльності та розмінуванню території були підготовлені науковцями у галузях права, державного управління, військових і технічних наук. Серед дослідників, які розглядали окремі проблеми протимінної діяльності, розмінування, систему і повноваження органів в даній сфері варто відзначити Ботнарєнко О.М. [2], Марченко М.Ю. [5], Поринос Є.О., Дмитрієнко О.А., Богдан С.І. [8], Теремецький В.І. [10] тощо. У зазначених працях акцент зроблено переважно на технічних, безпекових і організаційних складових протимінної діяльності, зокрема розглянуті питання правового статусу суб'єктів протимінної діяльності та їхніх повноважень. Окремі аспекти правового регулювання протимінної діяльності та шкоди, яка завдається довкіллю внаслідок не тільки мінування, але і розмінування знайшли відображення в роботах Харитонової Т.Є. та Григор'євої Х.А. [12], Устінової І.І., Власенко Н.О. [11], Кіріна Р.С. [4], Медведєвої М.О. [6] тощо. Проте наразі є вкрай актуальними і необхідними дослідження питань правового регулювання забезпечення екобезпеки у сфері розмінування території України в межах комплексного міждисциплінарного підходу.

Виклад основного матеріалу. За даними ДСНС України 25% території України зазнало значного забруднення внаслідок бойових дій. Міни, нерозірвані боєприпаси та інші вибухонебезпечні предмети не лише загрожують життю людей, але і завдають непоправної шкоди екосистемам, отруюючи ґрунти та водойми, а також вражають важливий аграрний сектор економіки – землі сільськогосподарського призначення.

Харитоновна Т.Є. та Григор'єва Х.А. розмінування визначають як окремий різновид заходів у сфері відновлення земель, що є підґрунтям до інтеграції земельного, аграрного, екологічного законодавства із законодавством, яке урегулює протимінну діяльність. Такі заходи розглядаються як визначальні серед інших доктринально виділених заходів відновлення земель й охоплюють відносини щодо протимінного моніторингу та розмінування сільськогосподарських земель [12; с. 484-485].

Розмінування у змісті протимінної діяльності розглядається як проблема воєнного характеру та забруднених територій. Вирішення цієї проблеми, на думку Поринос Є.О., Дмитрієнко О.А., Богдан С.І., пропонується знаходити у реалізації чітких стандартів та регламентів посередництвом удосконалення процесів виявлення вибухонебезпечних предметів, їх дистанційного знешкодження, створення та супроводу технічного забезпечення такої діяльності, його сертифікації та випробування, обліку потенційно забруднених територій, реабілітації жертв впливу вибухонебезпечних предметів. Визначальними чинниками у розрізі викладеного стає діяльність щодо розробки та впровадження нормативно-правової бази та технічних вимог до засобів розмінування та випробувальних лабораторій, які б корелювали з наявними міжнародними стандартами у цій сфері [8; с. 641-642].

Слушним є і зауваження Устінова І.І., Власенко Н.О. щодо сутності протимінної діяльності, зокрема в контексті розмінування територій, згідно з яким вона розглядається як засіб запобігання екоциду та забезпечення післявоєнного відновлення територій, що зазнали бойових дій, в умовах масового забруднення навколишнього середовища вибухонебезпечними предметами [11; 13].

В Україні визначення правових та організаційних засад здійснення протимінної діяльності та особливості державного регулювання в зазначеній сфері [3] регулюється Законом України «Про протимінну діяльність України» від 6 грудня 2018 року. Відповідно до цього Закону, протимінною діяльністю є заходи що проводяться з метою забезпечення національної безпеки та спрямовані на зменшення соціального, економічного та екологічного впливу вибухонебезпечних предметів на життя і діяльність населення.

До основних цілей протимінної діяльності в Україні природоохоронного спрямування можна віднести: збереження і забезпечення відтворення унікальних екосистем в межах території забруднених вибухонебезпечними предметами без залучення додаткових інвестицій, а також зменшення ризиків, які можуть виникати внаслідок підризу вибухонебезпечних предметів для безпечного для життя і здоров'я населення рівня, що дають змогу використовувати очищені від вибухонебезпечних предметів території у господарських цілях (ст. 3 ЗУ «Про протимінну діяльність в Україні»).

Під час збройної агресії РФ були внесені зміни в ЗУ «Про протимінну діяльність в Україні», на підставі яких розширено перелік завдань центру протимінної діяльності та повноважень центру гуманітарного розмінування до яких включено: електронну інформаційну взаємодію з Державним земельним кадастром щодо надання відомостей про земельні ділянки, забруднені вибухонебезпечними предметами/очищені від вибухонебезпечних предметів. Такі зміни стосуються накопичення та акумулювання інформації про усі території забруднені вибухонебезпечними предметами.

Головним суб'єктом протимінної діяльності в Україні [2] є Національний орган з питань протимінної діяльності, діяльність якого регулюється Положенням про Національний орган з питань протимінної діяльності, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 10 листопада 2021 р. № 1207. До його складу входять: Міністр оборони, який є головою Національного органу, представники профільних міністерств, Перший заступник Голови ДСНС України, представник СБУ та Генеральний директор АТ «Українська оборонна промисловість». Також до складу Національного органу протимінної діяльності в природоохоронній галузі від Міндовкілля входив перший заступник міністра захисту довкілля та природних ресурсів. У зв'язку з ліквідацією Міндовкілля і передання його функцій до нового об'єднаного Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства, мають бути внесені зміни і до складу Національного органу з питань протимінної діяльності.

Також в системі нормативно-правових актів, які регулюють забезпечення екологічної безпеки у сфері розмінування територій знаходиться Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища». Цей Закон є фундаментальним нормативно-правовим актом, який визначає правові засади охорони навколишнього природного середовища, використання, відтворення природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки. А в контексті масштабного розмінування території України, спричиненого агресією РФ, цей закон набуває особливої актуальності. Основні положення закону релевантні розмінуванню: екологічна безпека, відповідно до якої кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля. У контексті розмінування це означає, що роботи з ліквідації вибухонебезпечних предметів мають проводитися з мінімальним негативним впливом на природне середовище. Передбачено процедуру оцінки впливу на довкілля проектів, які можуть негативно вплинути на довкілля, проте після початку повномасштабних бойових дій були внесені

зміни в в п 2 ч 1 ст 3 Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» і визначено, що оцінці впливу на довкілля не підлягає планована діяльність, спрямована виключно на забезпечення оборони держави, ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій, відновлювальні роботи з ліквідації наслідків збройної агресії проти України під час дії воєнного стану, до яких можна віднести і діяльність з розмінування. Також Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» зобов'язує здійснювати моніторинг стану довкілля. У контексті розмінування моніторинг дозволяє оцінити ефективність заходів з охорони довкілля та виявити можливі негативні наслідки.

Також наказом Міністерства оборони України та Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 01.12.2022 № 407/509 було затверджено Порядок взаємодії Міністерства оборони України з Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України з питань фіксування фактів заподіяння шкоди та визначення збитків, нанесених навколишньому природному середовищу, на об'єктах системи Міністерства оборони України внаслідок збройної агресії російської федерації, відповідно до якого встановлено порядок проведення огляду (обстеження) об'єкта, який зазнав екологічної шкоди (Розділ III Порядку), де передбачено, що роботи з огляду (обстеження) пошкоджених об'єктів виконуються на територіях, на яких відсутні або завершені активні фази бойових дій, після здійснення комплексу заходів щодо оперативного реагування на випадки виявлення вибухонебезпечних предметів, проведення обстеження (розмінування) та виконання піротехнічних робіт, пов'язаних із знешкодженням виявлених вибухонебезпечних предметів.

Для врегулювання проблем, пов'язаних з розмінуванням територій, урядом було ухвалено Національну стратегію протимінної діяльності на період до 2033 року (далі – Стратегія). Додатково до Стратегії прийнято операційний план заходів, яким передбачено детальний перелік заходів на 2024–26 роки (такі плани будуть ухвалюватися кожні 3 роки).

Наразі в Україні вже запроваджена єдина уніфікована процедура сертифікації операторів протимінної діяльності. Відповідне рішення Кабінет Міністрів України прийняв на засіданні 2 лютого 2024 року № 123. Документ називається «Про реалізацію експериментального проекту щодо сертифікації операторів протимінної діяльності та процесів протимінної діяльності». Відповідно до порядку реалізації експериментального проекту передбачається введення єдиних термінів дії сертифікатів: 3 роки – первинні сертифікати, 5 років – за результатами повторної сертифікації. Також визначені виключні підстави для припинення дії сертифікату.

Стратегія передбачає кроки, яких необхідно досягнути для зниження ризику небезпечних ситуацій у зв'язку з впливом вибухонебезпечних предметів. Також має бути посилена спроможність державних операторів протимінної діяльності та створення умов для розвитку ринку їхніх послуг. Тому прийняття документу має позитивний ефект як для бізнесу, так і для суспільства загалом. Нагадаємо, що ухвалені стратегії – це один з індикаторів програми підтримки України з боку ЄС.

Також Кабінет Міністрів України схвалив розпорядження від 6 серпня 2025 р. № 833-р «Про затвердження переліку видів протимінної діяльності у розрізі видів економічної діяльності», привівши їх у відповідність до Закону «Про протимінну діяльність в Україні». Відтепер є вісім видів економічної діяльності, кожен з яких відповідає окремому КВЕДу. Частина із них стосуватиметься видів робіт у протимінній діяльності, решта – видів виробництва товарів та послуг у сфері протимінної діяльності.

Розмінування територій, особливо після збройних конфліктів, є складним і багатограним процесом, який вимагає не лише технічних знань, а й чіткого правового регулювання. Важливим аспектом цього процесу є забезпечення екологічної безпеки. Міжнародний досвід є цінним джерелом знань для України, яка стикається з масштабними проблемами розмінування [1; 6].

Міжнародне співтовариство розробило ряд стандартів та норм, які регулюють питання розмінування екологічної безпеки. Серед них – Оттавська Конвенція про заборону застосування, накопичення, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення, Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію, Конвенція про заборону касетних боєприпасів (слід відмітити, що дану Конвенцію не підписали ні Україна ні росія), Стокгольмська конвенція про стійкі органічні забруднювачі тощо.

У сфері, яку ми досліджуємо, важливе значення має міжнародне співробітництво. Яскравим прикладом співробітництва є обмін досвідом. Країни, які мають досвід розмінування, діляться своїми знаннями та технологіями з іншими країнами, але звичайно важливими є фінансова та інша допомога. Міжнародні органи та донорські країни надають фінансову допомогу для проведення розмінувальних робіт та реабілітації забруднених територій, а міжнародні експерти надають технічну допомогу в проведенні розмінувальних робіт, розробці національних планів розмінування та створенні національних систем управління розмінуванням.

Багато країн, які стикалися з проблемами розмінування після збройних конфліктів накопичили значний досвід в цій сфері [14, с. 18]. Зокрема, успішні приклади можна знайти в таких країнах як

Камбоджа, Афганістан, Хорватів. Ці країни розробили ефективні системи розмінування: які враховують як технічні, так і екологічні аспекти.

На нашу думку, Україна має використовувати цей досвід для розробки та удосконалення свого національного законодавства, а також для залучення міжнародної допомоги. Ефективне вирішення проблем розмінування є важливим кроком на шляху до відновлення України. Оцінка ефективності міжнародної співпраці та допомоги в галузі розмінування є складним, але необхідним завданням. Вона дозволяє виявити сильні та слабкі сторони існуючої системи, а також розробити рекомендації для їх вдосконалення. Для досягнення оптимальної ефективності міжнародної допомоги необхідно забезпечити тісну співпрацю між міжнародними організаціями, українськими державними органами та громадянським суспільством.

Розмінування територій України, забруднених вибухонебезпечними предметами внаслідок збройної агресії РФ є одним з найактуальніших викликів сучасності. Паралельно з цим викликає необхідність забезпечення екологічної безпеки під час проведення таких робіт. Правове регулювання цієї сфери є надзвичайно важливим, оскільки воно визначає механізми захисту довкілля та встановлює відповідальність за заподіяння шкоди довкіллю [6].

Аналіз нормативно-правової бази в сфері, яку ми досліджуємо дозволяє виокремити, перш за все такі проблеми: недостатня деталізація правових норм та недостатнє фінансування.

Загальний характер багатьох положень ускладнює їх інтерпретацію та застосування в конкретних ситуаціях. Також негативним є відсутність чітких критеріїв та оцінки впливу розмінувальних робіт на довкілля. В той же час обмежені фінансові ресурси, необхідність проведення екологічного моніторингу та реалізації заходів щодо зменшення негативного впливу на довкілля також спричиняють уповільнення процесу розмінування територій. Окрім цього, важливо зазначити ще один проблемний аспект – розподіл повноважень між різними державними органами, який ускладнює координацію дій і призводить до дублювання функцій. Але якщо здійснити порівняльний аналіз функцій протимінної діяльності від початку повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну і теперішній стан, то яскраво прослідковуються позитивні зміни [2; с. 190].

Говорячи про перспективи розвитку, вважаємо перш за все важливим, щоб законодавча діяльність і державна політика продовжували розвиватися в зазначених напрямках: деталізація норм та конкретизація заходів по розмінуванню, розроблення та дотримання Стратегії, збільшення фінансування – все це є правильними кроками до удосконалення врегулювання цієї сфери.

Наступним важливим аспектом є посилення міжнародного співробітництва: залучення міжнародного досвіду, фінансової допомоги для вивчення екологічних проблем, пов'язаних з розмінуванням. Не менш важливим аспектом є проведення інформаційних кампаній для підвищення обізнаності населення про екологічні ризики, пов'язані з розмінуванням. Також зазначимо, що в епоху діджиталізації важливо застосовувати сучасні технології для виявлення та знешкодження вибухонебезпечних предметів, що зменшує ризик нанесення шкоди довкіллю. І на останок – необхідно проваджувати систему моніторингу стану довкілля на територіях, що підлягають розмінуванню та оцінки ефективності заходів зі зменшення негативного впливу.

Правове регулювання забезпечення екологічної безпеки в сфері розмінування території України є надзвичайно актуальним питанням, яке потребує невідкладного вирішення. Масштабна мінна загроза, спричинена збройною агресією РФ вимагає не лише ефективного розмінування, а й збереження навколишнього природного середовища. Аналіз чинного законодавства України демонструє наявність нормативно-правової бази, а також стратегії, які регулюють питання охорони довкілля. Однак, ця база потребує значного вдосконалення. Правове регулювання забезпечення екологічної безпеки в сфері розмінування території України є складним, але необхідним завданням. Його ефективне вирішення залежить не лише екологічне благополуччя України, але і здоров'я та безпека її громадян.

Існуюча система правового регулювання протимінної діяльності потребує суттєвої модернізації. Необхідно створити нову організаційно правову систему, яка б відповідала найвищим міжнародним стандартам у сфері гуманітарного розмінування. Така система повинна передбачати обов'язкову сертифікацію організацій, що здійснюють протимінні роботи, та їхньої діяльності, а також забезпечити високий рівень якості послуг. Орієнтиром для створення такої системи має стати європейська практика, яка вже досягла значних успіхів у цій сфері. Масштаби мінного забруднення території України є безпрецедентними для Європи та, можливо, для всього світу. Це робить протимінну діяльність одним з найважливіших завдань, яке потребує спільних зусиль держави, областей, міст та об'єднаних територіальних громад.

Впровадження міжнародного досвіду в правове регулювання протимінної діяльності дозволить створити ефективну систему державного управління, яка забезпечить чітку координацію всіх діяльних сил та засобів, визначить відповідальність учасників процесу та сприятиме швидкому і безпечному розмінуванню території України.

Висновки.

1. Проведене дослідження підтверджує, що проблема забезпечення екологічної безпеки під час розмінування територій України є надзвичайно актуальною в умовах збройної агресії та повномасштабних бойових дій. Екологічні наслідки мінної загрози виходять далеко за межі локального масштабу, створюючи передумови для довготривалого забруднення ґрунтів, водних ресурсів та деградації природних екосистем. Зокрема, розмінування забруднених територій має проводитися з урахуванням екологічних вимог і принципів сталого розвитку.

2. Аналіз чинного законодавства засвідчив, що нормативно-правова база в сфері протимінної діяльності вже сформована, однак вона потребує деталізації, оновлення та адаптації до сучасних викликів. Важливими кроками є посилення міжвідомчої координації, удосконалення процедур екологічного моніторингу, впровадження сучасних технологій та залучення міжнародного досвіду. Крім того, має бути забезпечене належне фінансування та підвищення обізнаності населення щодо екологічних ризиків розмінування.

3. Ефективне правове регулювання у сфері екологічної безпеки під час розмінування не лише сприятиме збереженню природного середовища, а й стане основою для безпечного та сталого відновлення постраждалих територій. Україна повинна продовжувати розвивати цю сферу, спираючись на міжнародні стандарти та співпрацюючи з іноземними партнерами. Таким чином, формування ефективної, екологічно орієнтованої системи протимінної діяльності в Україні має стати пріоритетом державної політики. Забезпечення екологічної безпеки при виконанні розмінувальних робіт є не лише умовою сталого розвитку, а й необхідним елементом гарантування національної безпеки та здоров'я населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Балюк Г.І., Шомпол О.А. Національні та міжнародно-правові проблеми регулювання охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки під час збройних конфліктів. *Адміністративне право та адміністративний процес*. 2015. № 2. С. 142–157.
2. Ботнаренко О.М. Суб'єкти протимінної діяльності в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. № 3. С. 188–194.
3. ЕПЛ. Аналіз нормативно-правових актів щодо забезпечення екологічної безпеки під час здійснення протимінної діяльності в Україні. Повноваження Міністерства оборони у складі Національного органу з питань протимінної діяльності. URL: https://epi.org.ua/wp-content/uploads/2024/07/Protyminna_d-t_Ukrayina.pdf (дата звернення: 10.09.2025).
4. Кірін Р.С. Право безпеки на постконфліктних територіях: сучасний стан, проблеми, сталий розвиток. Київ–Дніпро : [б. в.], 2022. 407 с.
5. Марченко М.Ю. Поняття та характеристика протимінної діяльності як адміністративно-правової категорії. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2024. № 3 (33). С. 97–104.
6. Медведєва М.О., Короткий Т. Міжнародно-правова відповідальність за шкоду довкіллю України, спричинену збройною агресією росії. *Evropský politický a právní diskurz*. 2017. Т. 4, Вип. 4. С. 32–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evrpol_2017_4_4_6 (дата звернення: 08.09.2025).
7. Медведєва М.М. Міжнародний компенсаційний механізм як засіб реалізації міжнародно-правової відповідальності росії за шкоду, завдану внаслідок її збройної агресії проти України. *Право України*. 2024. № 2. С. 61–75.
8. Поринос Є.О., Дмитрієнко О.А., Богдан С.І. Аналіз організаційно-правових аспектів регулювання протимінної діяльності в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 641–642.
9. Постконфліктні протимінні дії. URL: <https://nubip.edu.ua/node/107513> (дата звернення: 10.09.2025).
10. Теремецький В.І., Марченко М.Ю. Загальна характеристика суб'єктів адміністративно-правового забезпечення протимінної діяльності в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Т. 2, № 3. С. 259–265.
11. Устінова І.І., Власенко Н.О. Екоцид та повоєнне відновлення білігеративних ландшафтів України: проблеми, досвід, перспективи. *Грааль науки*. 2023. № 27. С. 658–668.
12. Харитонова Т.Є., Григор'єва Х.А. Післявоєнне відновлення сільськогосподарських земель: правові перспективи, земельні спори та державна підтримка. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 484–490.
13. Vlasenko Yuliia. International and national legal regulation of ecocide: retrospective analysis and current state. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2024. Issue 5. P. 143–157.
14. Zátka J., Sakovskiy A., Prykholdko Yu. Peculiarities of legal regulation of mine action in the country (based on modern international experience). *Law Journal of the National Academy of Internal Affairs*. 2023. Vol. 13, No. 1. P. 18–27. DOI: <https://doi.org/10.56215/naia-chasopis/1.2023.18>.